

“DOĞRULANABİLİRLİK” İLKESİ AÇISINDAN FIKIH LİTERATÜRÜNDEKİ İSTİHÂLE ÖRNEKLERİ VE GÜNCEL BAZI TESPİTLER THE CANONICALLY LAWFUL (İSTİHALAH) IN THE FIQH TEXTS FROM THE VERIFIABLE PRINCIPLES OF THE POINT OF VIEW AND CURRENT FINDINGS

ABDURRAHMAN CANDAN

DOÇ. DR.

DİB, DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU UZMANI

ÖZ

Necis/haram maddelerin tabii ortamlarında veya müdahale ile farklılaş(tırıl)arak farklı bir maddeye dönüş(türül)mesine genellikle istihâle denilmektedir. Genel bilgi vermesi için fıkıh ekollerinin esas aldıkları bazı ortak örnekler ve değerlendirme yöntemleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İstihâle terimi için ortaya konulan tanımlar birbirine yakın olmakla birlikte necis bir maddenin tâhire dönüşmesi ve kullanılabilirliği ile ilgili detaylarda ihtilâfa düşülmüştür.

Fakihlerin önemli bir kısmı istihâle geçiren bütün necis maddelerin tâhir olacağını belirtirken diğer bir kısmı, yapısı necis olan bir maddenin hiçbir şekilde tâhir olamayacağını belirtmişlerdir. Neticede fûrûa taalluk eden konularda farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Fıkıh metinlerinde yer alan bazı istihâle örnekleri, dönemin imkânları ve yaklaşımlarına bağlı olarak verildiği için zaman zaman gelişmiş laboratuvar verileri ile uyumadığı dile getirilmektedir. Bundan dolayı konuyla ilgili örneklerin yeniden değerlendirilerek ilgililere sunulmasının faydalı olacağı düşüncesi hâsıl olmaktadır.

İstihâle daha çok gıda, sağlık ve hijyen gibi konularla ilgili olduğu için günümüz şartlarında kimya, tıp, fizik, gıda mühendisliği ve fıkıh bilim dallarından uzman kişilerin oluşturacakları ortak platformlarda, gelişmiş laboratuvar imkânlarından yararlanılarak ortak sonuçların elde edilmesi gerektiği kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstihâle, Necis, Tâhir, Fıkıh, Fakih.

ABSTRACT

The term of transformation is generally used for impure matters in order to be altered to a different matter whether in its natural environment or by the way of interference.

In this article to give general information, the common examples and evaluation methods all of the fiqh sects are tried to put forward. Although the jurisprudents' definitions for the transformation are close to each other, they disagree in details with regard to the transformation of the impure matter to pure matter and availability of an item.

While a significant number of the jurisprudents stated that all the impure matters have been gone under transformation would be pure and the other part of them stated that an item that structure is impure will not be pure in any way. Thus different re-sults have emerged on issues related to details.

Some samples of transformation in the texts of Islamic jurisprudence are stated to be incompatible with the technological laboratory data because they have been formed according to the conditions and approaches of the period of time they were written. Therefore, reevaluating the examples and presenting the results to those concerned is thought to be beneficial.

This article came to the conclusion that a common platform consisting of the experts on chemistry, medicine, physics, engineering and fiqh can be established in current

conditions. By this way, common results are thought to be obtained by taking the advantage of the advanced laboratory facilities.

Keywords: Transformation, Impure, Pure, Fiqh, Jurisprudent.

Giriş

Müfusun artması, kaynakların azalması, beslenme alışkanlıklarının değişimi vb. nedenlerden dolayı yeni ve ucuz beslenme imkânlar araştırılmaya başlanmış ve neticede zengin ürün çeşitliliği oluşmuştur. Din, ahlâk ve ortak değerlerin gereği olarak gıda ve ilâçlar ile ilgili yapılacak çalışmaların, insanların inanç ve sağlık kurallarına uygun olması beklenmektedir. Ancak ortaya çıkan ürünlerin bir kısmında bu hassasiyetlerin gözetilmediği görülmektedir. Bunun arka planında gıda çeşitliliğini sağlamak, gıdaların ömrünü uzatmak, maliyetleri azaltmak vb. olumlu düşünceler etkili olabildiği gibi, dine bağlılık hassasiyetlerinin köreltilmesi veya kapitalist bir dürtüyle ilâç ve katkı maddelerine bağımlılık sağlanarak bir kazanç kapısı oluşturma amacı da etkili olabilmektedir.

Gıdaların korunması ve hijyen şartlarının oluşturulması için ortaya konulan gerekçeler incelendiği takdirde düşüncenin mâsum olduğu zannı oluşur. Ancak kullanılan malzeme, insan sağlığı ve dinî hassasiyetler göz önünde bulundurulduğu takdirde durum farklılaşabilmektedir. Kullanılan katkı maddeleri ve oluşturulma aşamaları dikkatle incelendiği takdirde Müslümanların dinî hassasiyetlerine aykırı birçok husus tespit edilebilmektedir.

Hayatın sade ve imkânların sınırlı olduğu dönemlerde ele alınan konular bu çerçevede sade ve sınırlı iken, karmaşıklaşan hayat şartları ve ihtiyaç duyulan maddeler artınca da çok farklı ve karmaşık konular ve durumlar ortaya çıkmıştır.

Müslümanların ilk dönemlerden itibaren gıda ve temizlik konularında hassasiyetleri çok güçlü olmuştur. Yeni çıkan gelişmeler ve imkânlardan istifade etmek artık kaçınılmaz bir hâl aldığına göre, ilk dönemlerden itibaren konunun temel esaslarından olan istihâlenin ele alınış şekli ve günümüz şartlarında nasıl değerlendirileceği hususu önem arz etmektedir. Anılan hassasiyetin

günümüzde de devam etmesinin temini amacıyla makalede fakihlerin istihâle bakış açısı ve ortaya koydukları örneklerin günümüzdeki karşılığı incelenmeye çalışılacaktır.

İstihâle Kavramı

İstihâle (استحالة) lafzı ح و ل / حال kökünden türemiş ve "masdar" / "ism-i merre" olarak kullanılan bir terimdir. Bu kalıpta gelen fiillerde talep, değişim ve mütavaa anlamları baskındır.¹ Lugat âlimleri istihâle lafzını, yapı ve vasıfların değişmesi², bir şeyin bulunduğu durumdan başka bir duruma dönüşmesi, bilinen hâlden farklı bir hâle geçmesi anlamında kullanmaktadırlar.³ "Rengi i(sti)hâle ugradı" denildiğinde de kararına ve renk değişimi kastedilir. Aynı şekilde değişiklik söz konusu olan durumlar için de i(sti)hâle ugradı tâbiri kullanılır.⁴ İstihâle ugrayan bir durum için "müstehil oldu" ifadesi kullanılarak eski hâline dönmeyişinin muhal, yani geri dönüşün imkânsız olduğu anlamı kastedilir.⁵ Bu yaklaşımlardan, yapısı ve özellikleri değişen, önceki durumdan yeni bir duruma intikal eden veya ettirilen her şey için etimolojik olarak istihâle kavramının kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fıkıh kaynaklarında da "istihâle"nin tanımı olarak kabul edilebilecek ifadeler yer almamakla birlikte kelimenin etimolojik anlamıyla örtüşen açıklamalar yer almaktadır. Kişisel tecrübe veya toplum içinde var olan yaygın kabullerden hareketle bir şeyin diğer bir şeye dönüşmesi, hakikatinin farklı bir şeye kalb olması, vasıflarının değişmesi vb. anlamlar esas alınarak bazı açıklamalar yapılmıştır. Tanıma benzer açıklamalar genel anlamda bu şekilde olmakla birlikte, örnekler verildiğinde istihâlenin mâhiyet ve şekli hususunda farklı anlaşılabilir yaklaşımların da olduğu görülecektir. Aşağıda fıkıh kaynaklarında yer alan etimolojik ve semantik yaklaşımlar verildikten sonra yaklaşım farklılıklarına işaret edilecektir. Tanıma benzer bazı ifadeler şu şekildedir:

Takiyuddin el-Hısnî eş-Şafî'ye (ö. 804/1401) göre istihâle, "herhangi bir şeyin bir sıfattan başka bir sığata dönüşmesidir."⁶ Yine Şafî fakihlerden Remlî (ö. 844/1441) de buna benzer bir yaklaşım sergilemiştir: "İçkinin sirkeleşmesiyle sarhoş edici vasfının kaybolmasında olduğu gibi, necis bir

¹ Sibeveyh, *el-Kitab*, c.II, s. 222.

² Ebû Ceyb, *el-Kamûsü'l-Fıkhî*, s.105.

³ Battal, *en-Nazmü'l-müztez'ab*, c. I, s. 48; Feyyûmî, *el-Misbahü'l-münir*, c. I, s. 157; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, c. III, s. 400.

⁴ Zebîdî, *Tacü'l-arûs*, c. XXVIII, s. 373.

⁵ Münâvî, *et-Tevkîf alâ mühimmatî't-taârif*, c. I, s. 47.

⁶ Ebu Bekir Takiyuddin eş-Şafî, *Kifâyetü'l-ahyâr fi halli gâyeti'l-ihisar*, c. I, s. 73.

aynının özelliklerinin, başka bir maddeye dönüşecek şekilde değişmesidir.”⁷
demiştir.

İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1456)'a göre istihâle, “mâhiyetinin/aynının değişmesiyle terettüb eden vasfın/hükmün değişmesini gerektiren durumdan” ibarettir.⁸

Hattab el-Mâlikî (ö. 954/1547) de istihâle hususunda şöyle bir yaklaşım geliştirmiştir: “Bir maddenin bütün özelliklerinin dönüşmesi neticesinde isminin de kazanılan yeni özelliklere binaen değişmesidir.”⁹

İbn Âbidîn'e (ö. 1252/1836) göre istihâle, “Sadece bir vasfın diğer bir vasfa dönüşmesinden ibaret olmayıp bir hakikatın başka bir hakikate dönüşmesidir.”¹⁰

Buhûfî el-Hanbelî'ye (ö. 1051/1641) göre istihâle: “bir maddede mevcut olan vasfın zâil olmasıdır.”¹¹

Hanbelî âlimlerden Muhammed Muhtar Şinkîti'ye (ö. 1974) göre ise istihâle: “Bir maddenin diğer bir maddeye dönüşmesi veya (farklı bir yapıya) intikal etmesidir.”¹²

İfadelerden istihâlenin; bir maddenin diğer bir maddeye dönüşmesi, mâhiyetinin değişmesi, aynının/özünün farklılaşması şeklinde ele alındığı anlaşılmaktadır. Zikredilen tanımların ekseriyeti konuyu vasfı ekseninde değil, mâhiyet, ayn ekseninde değerlendirmektedir. Bir maddenin vasfının ya da şeklinin değişmesi genel itibarıyla istihâle olarak kabul edilmemektedir. İstihâleye uğrayan bir maddenin yeni bir hâl alması ve önceki özelliklerinin yerine yenilerinin baskın olması kastedilmektedir.

Bunun dışında ateşte kızartmak, öğütmek ve parçalara ayırmak, unu hamur hâline getirerek şekil değiştirmek, necis susamdan yağ çıkarmak ve mekân değişikliği istihâle olarak değerlendirilmemektedir.¹³

Fıkıh metinlerinde necis maddeleri temizleme yöntemleri arasında istihâleye de yer verilmiş; ilk asırlardan itibaren kullanımı, yenilip içilmesi haram olan bir maddenin başka bir maddeye dönüşmesi hâlinde haramlık hükmünün devam edip etmeyeceği ayrıntılı biçimde ele alınmış ve ortaya

⁷ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtac*, c. I, s. 248.

⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, c. I, s. 201, 239, 327.

⁹ Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, c. I, s. 97.

¹⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar*, c. I, s. 316.

¹¹ Buhûfî, *Keşşafü'l-kına'an metni'l-ikna'*, c. I, s. 187 (Buhûfî'nin doğrudan bu şekilde bir tanımı bulunamamış, ancak konuyla ilgili değerlendirmelerinden bu sonuca varılmıştır.)

¹² Şinkîti, *Şerhü Zâdi'l-müstenki' fi ihtisari'l-mukni'*, s. 357.

¹³ Orhan Çeker, *İstihâle*, s. 133; Hamdi Döndüren, *Kur'an ve Sünnete Göre Helâl-Haram Gıdalar ve Kimyasal Değişim, (İstihâle ve Tegayyür)*, s. 67.

zengin bir doktrin çıkmıştır.¹⁴

Bu terim, usûl eserlerinde ise daha farklı bir şekilde imkânsız, olumsuz, bir araya getirilemeyen hususlar için kullanılmaktadır. “Meydana gelmesi mümteni olan” veya “kişinin takatinin üzerinde bir sorumluluk yüklenmesinin müstehil olması” gibi bazı kullanım şekilleri bulunmaktadır.¹⁵

Fürû eserlerinde yer alan istihâle örnekleri ve temel yaklaşım tarzları birbirine yakın olmakla birlikte istihâle uğrayan maddelerin tâhir olup olmadığı hususunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır.

I. İstihâle Konusunun Alanı

İstihâle genellikle tahâret bölümlerinin necis maddeler, necâsetten kaçınma, necâsetin giderilmesi gibi meseleleri ile yiyecekler bahsinde necis maddeler ile beslenen hayvanların (cellâle) et ve sütlerinden yararlanılıp yararlanılamayacağı, içki ve diğer yenilip içilmesi yasak olan maddelerin farklı bir maddeye dönüşmesi konularında söz konusu edilmektedir. Bu şekilde necis veya haram olan maddelerin temiz ve helâl hâle dönüşerek kullanılabilme durumları ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Fıkıh metinlerinde söz konusu olan istihâle örnekleri insan müdahâlesi veya müdahâle olmadan tabii olaylar çerçevesinde meydana gelen durumlarla ilgilidir. Fakihler istihâleyi anlamaya yönelik başvurulabilecek temel araçlarla yetinerek içtihatla bulunmuşlardır. Bir maddenin topraklaşması, hayvanın tuz havuzuna düşmesi, necâsetin yakılması, suyun buharlaşması, şarabın sirkeye dönüşmesi, sütün, misk ve amberin oluşum süreci, necis yağdan sabun yapılması gibi dönüşümler istihâle kapsamında değerlendirilen bazı örneklerdir.

İstihâlenin mâhiyeti ile ilgili görülen farklı yaklaşımlar içtihat pratiğine de yansımıştır. İstihâleyi mâhiyette meydana gelen köklü değişim olarak değerlendiren fakihler, terettüp eden helâl ve haram hükmünün de değişeceğini; vasıfta meydana gelen değişiklik olarak gören fakihler ise helâl ve haram hükmünün de değişmeyeceğini belirtmişlerdir.

Necis kabul edilen maddeler ile ilgili nihaî bir sonucun elde edilebilmesi ancak itibarî vasıflarının tespit edilmesiyle mümkün olabilir. Bu da deneysel verilerle mümkün olabilir. Yapısı veya bileşenleri tam olarak ortaya konulamayan maddelerle ilgili bir sonuca ulaşmak ise çok güçtür. Fıkıh kaynaklarında yer alan sonuçlar o gün ulaşılan tecrübî bilgilerle sınırlı olmuştur.

İstihâle meselesinin öncelikle necis maddelerle ilgisi olduğu için bu ko-

¹⁴ Kâşif Hamdi Okur, *İstihâle*, s. 674.

¹⁵ Bkz. Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, c. I, s. 134,

nuya işaret edilmesi gerekir. Necis maddelerin tespitinde, “eşyada asıl olan ibâhadır” ilkesini esas kabul ederek yeryüzünde var olan sayısız maddenin içeriğinde naslarda belirtilen haram maddelerden biri bulunmadığı takdirde helâl dairesine alınması gerektiğini belirtenler olduğu gibi; necâset kavramını geniş tutarak birçok maddeden sakınılması gerektiğini belirtenler de olmuştur. Necâsetin tanımı ile ilgili yaklaşımlar gözden geçirildiği takdirde konu ile ilgili değerlendirmeler daha iyi anlaşılabilir.

Babertî (ö. 786/1384) ve ondan sonra gelen birçok Hanefî fakih necâset için “tikinti uyandıran her türlü pislik”¹⁶ tanımını kullanırken, İbn Nüceym (ö. 970/1563) bu yaklaşımı biraz daha daraltarak “şer’î ölçülere göre tikinti uyandıran her kötü madde”¹⁷ tanımını kullanmayı tercih etmiştir. Bu şekilde insan tabiatının muhtemel sübjektif yaklaşımları şer’î ölçülerle sınırlandırılarak belirli bir standart oluşturulmaya çalışılmıştır.

Nevevî (ö. 676/1277) ve diğer bazı Şâfiî fakihlere göre ise necâset: “Kullanılması haram olan her madde” dir.¹⁸ Tanımda özellikle “haram” vurgusu ön plana çıkarılarak herhangi bir maddenin necâset durumunun tespiti önceki yaklaşımda olduğu gibi şer’î ölçülerle sınırlandırılmıştır. Özellikle pis ve tiksindirici olma niteliklerine değinilmemesi haddi zatında tiksindirici ancak necis olmayan bazı maddelerin bu kapsamda olmadığına işaret olarak yorumlanabilir.¹⁹ Hanefî fukahânın ikinci tanımında da bu hassasiyet gözetilerek özellikle şer’îlik vasfının sonraki dönemlerde ilâve edildiği anlaşılmaktadır.

Mâlikî fakihlerden İbn Arafe’ye (ö. 803/1401) nispet edilen ve ardından gelen mezhep fakihleri tarafından benimsendiği anlaşılan necâset tanımı da şu şekildedir: “Üzerinde veya içinde bulunan kişinin namaz kılmasına engel olan hükmî bir sıfattır.”²⁰

Hanbelî Fakihlerden Merdâvî de (ö. 885/1480) necâseti: “bizâtihi kendisi ve cinsinin taşınmasıyla namazın bozulduğu maddedir”²¹ şeklinde tanımlamıştır.

Necis olan maddenin belirlenme ölçüsünün şer’î naslar olduğu, insan tabiatının veya tiksindiricilik vasfının bir maddeyi necis olarak belirlemede yeterli olamayacağı bütün tanımlardan anlaşılmaktadır. Fakihlerden bazıları bunu doğrudan necâset çerçevesinde değerlendirirken bazıları da

¹⁶ Babertî, *el-İnâye şerhü’l-hidâye*, c. I, s. 190; Aynî, *el-Binâye şerhu’l-hidâye*, c. I, s. 699.

¹⁷ İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dakaik*, c. I, s. 231.

¹⁸ Nevevî, *el-Mecmu’*, c. II, s. 546; Heytemî, *Tuhfetü’l-muhtâc fi şerhi’l-minhac*, c. I, s. 287; Bekrî, *İlânetü’l-tâlibîn*, c. I, s. 98.

¹⁹ Bkz. Nevevî, *a.g.e.*

²⁰ Hattab, *Mevâhibü’l-celîl*, c. I, s. 43; Haraşî, *Şerhu muhtasari Hâilîl*, c. I, s. 60.

²¹ Merdâvî, *el-İnsâf*, c. I, s. 26.

namazı bozan hususlar üzerinden tanımlamaya çalışmışlardır. Tanım oluşturulurken fakihlerin yaklaşım tarzı etkili olmakla birlikte ulaşılan veya vurgulanmak istenen hususların birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Şâfiî fakihlerin konuyu ayrıntılı hatta detay sayılabilecek şekilde sınırlandırmaya çalışmaları ise tahâret ve necâset konularındaki geleneksel yaklaşımlarıyla örtüşmektedir.

Bütün fıkıh kaynaklarında bir şeyin temiz olmasının asıl, necis sayılmasının ise ârizî bir durum olduğu, bu nedenle dinen necis sayılanlar ortaya konulduğu takdirde geride kalanların tâhir olarak kabul edileceği vurgulanmıştır. Kan, domuz eti ve türevleri, içki, insanların idrarı ve dışkısı, irin, mezi, vedi, ağız dolusu kustumuk, yenilmesi haram olan hayvanların etleri, dışkısı ve idrarı ve dinî usûle göre boğazlanmadan ölen hayvanların etleri fakihlerin ittifakı ile necis kabul edilmektedir. Necis kabul edilen bu ve diğer ihtilâflı maddeler ayrıntılı bir şekilde fıkıh kaynaklarında yer aldığı için bu çalışmada detaylara yer verilmeyecek, istihâleye konu olan necis maddelere kısmen değinilecektir.

II. Necâsetlerin İstihâleye Uğraması

İslâm'da insanın saygınlığı ve sağlığının korunmasına paralel olarak tahârete önem verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de "*Allah tövbe edenleri ve içi dışı temiz olanları sever*"²², "*Orada temizlenmeyi sevenler vardır. Allah da tertemiz olanları sever*"²³ âyetleri buna mâtuftur. Hz. Peygamber de Allah'ın övgüsüne mazhar olan Kubâ halkının, suyla tahâretlenmeleri sayesinde Tevbe sûresinde zikredilen şerefe eriştiklerini söylemiştir.²⁴ Beden temizliği ruhî temizliğin hedeflendiği bazı ibadetler için ön şarttır. Bu anlamda Resûlullah'ın (s.a.s.) "*Temizlik imanın yarısıdır.*"²⁵ hadisi bu konunun temel prensibidir.

Temizliğin ibadetlerle ilgili boyutu olduğu gibi yiyecek ve içeceklerde de yakın bir irtibatı bulunmaktadır. Kişinin ibadetlerde temizliğe verdiği önemin aynısını, kullanmak zorunda kaldığı gıda, ilâç ve diğer ürünler için de göstermesi gereklidir. Özellikle günümüzde necis kabul edilen bazı maddelerin ilâç, gıda, giyim ve kozmetik ürünlerinde kullanılması bu konuda hassas davranılmasını zorunlu kılmaktadır.

İçerdiği necâsetten dolayı haram vasfı kazanan maddelerin ortaya konulması, ihtiyaç hâlinde bunların kullanılabilmesi için başvurulacak "tahir" yöntemlerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Makalede söz konu-

²² Bakara, 2/222.

²³ Tevbe, 9/108.

²⁴ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9; İbn Mâce, "Tahâret", 28.

²⁵ Tirmizî, "Deavât", 86.

su edilen istihâle yöntemi kaynaklarımızda bu kapsamda değerlendirilen yöntemlerden biri olarak kabul edilmektedir. Genel anlamda bakıldığında takdirde istihâlenin necâset vasfını ortadan kaldırıp necis olan maddeyi tâhir olana dönüştürdüğü ve kullanılabilir olma durumunu kazandırdığı yaygın bir kabul görmekle birlikte necis olan bir maddenin hiçbir şekilde tâhir olamayacağını belirtenler de olmuştur. Konu ile ilgili örneklerle geçmeden önce istihâlenin hükmü ile ilgili yaklaşımların verilmesi uygun olacaktır:

Necis olan maddenin istihâle sonucunda tâhir olup olmayacağı ile ilgili iki temel yaklaşım bulunmaktadır.

Birincisi: istihâle geçiren madde temiz ve tâhir olur. Aralarında İmam Muhammed'in (ö. 189/805) yer aldığı Hanefî fakihlerin büyük çoğunluğu²⁶ ile Mâlikî fakihlerin mutemet görüşüne²⁷ göre birçok madde, İbn Teymiyye (ö. 728/1328)²⁸ İbn Kayyim (ö. 751/1350)²⁹ ve diğer bazı fakihlere göre de bütün maddeler istihâle ile tâhir vasfı kazanır. Bu görüşü savunanların temel gerekçeleri istihâleyle uğrayan maddenin "ayn"ının değişmesinden dolayı terettüp eden vasfın da değişecek olmasıdır. Bu âlimler istihâle ile dönüşen maddenin öncekinden farklı olduğu, yeni bir "ayn"ın ortaya çıktığı, dolayısıyla terettüp eden vasfın da değişeceğinden hareketle yeni maddenin helâle dönüşeceğini belirtmişlerdir.³⁰ Bunun için de içkinin sirkeleşerek³¹, ölü hayvan derisinin ise tabaklanma sonucunda tâhir vasfı kazandığına işaret³² eden rivayetleri de referans kabul etmişlerdir.

İkincisi: Nasta belirtilenler hariç necis olan maddeler tâhir olmaz. İmam Şâfiî (ö. 204/820)³³, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)³⁴ ve Hanefî fakihlerden İmam Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre naslarda açık bir şekilde belirtilenler hariç, necis maddeler istihâle ile tâhir olmaz³⁵. Necâset maddenin 'ayn'ına taalluk ettiği zaman farklı işlemlerle tâhir olamaz. Sadece nasta belirtilen istihâle örnekleri bunun dışındadır. Şâfiî fakihler, rivayetlerde geçen kendiliğinden sirkeye dönüşen içki, kandan dönüşen misk âhusu ve ölü

²⁶ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. I, s. 239; Tahtavî, *Hâşiyetü tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerhu Nûri'l-izah*, s.126.

²⁷ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-devânî*, c. II, s. 288; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl fi şerhi Muhtasari'l-Hâil*, c. I, s. 98.

²⁸ İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, c. I, s. 415.

²⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîin*, c. I, s. 297.

³⁰ Bkz. İbnül-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, c. I, s. 201; Şeyhizâde, *Mecmeü'l-enhür fi şerhi mülteka'l-ebhür*, c. I, s. 61.

³¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. VI, s. 61, (H. No: BS11380).

³² Müslim, "Hayız", 105, (H. No: 812)

³³ Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-minhâc*, c. I, s. 303.

³⁴ Haccâvî, *Zâdü'l-müstankî' fi İhtisâri'l-mukni'*, s.35.

³⁵ Tahtavî, *Hâşiyetü tahtâvî*, s.161.

hayvan derisinin genel kaidenin dışında³⁶ olduğunu belirtirlerken, Hanbelî fakihler ise kandan dönüşen misk âhusu ile içkinin istihâle ile sirkeye dönüşmesi hâlinde tâhir olacağını kabul etmişlerdir³⁷. Bu fakihlere göre bir maddenin "ayn"ı bizâtihi necis olduğu takdirde dönüşerek tekrar helâl olması mümkün değildir. Necâset "ayn"ın kendisinde olduğu için bu durum hiçbir işlemle ortadan kalkmaz. Çünkü dönüşüm bir bölümde gerçekleşse bile diğer bölümlerde varlığını korumaya devam eder.

Şâfiî fakihler zikredilen "ayn"a taalluk eden necâsetin değişmeyeceği konusundan istisna ettikleri sirkenin kendiliğinden dönüşmesini maddenin kendisine değil de aklı gideren vasfa bağlayarak bir bütünlük düşüncesini korumaya çalışmışlardır. Necis deriler ile misk âhusunun tâhir oluşunu ise açık bir şekilde nasta zikredilmelerine bağlamışlardır.³⁸

istihâlenin, anlam alanı ve fakihlerin bazı yaklaşımları zikredildikten sonra fıkıh kaynaklarında yer alan bazı istihâle örnekleri ve ilgili değerlendirmelere geçebiliriz.

III. Fıkıh Kaynaklarında Yer Alan İstihâle Örnekleri

1. Necis Suların İstihâleye Uğraması³⁹

Tadı, rengi ve kokusu değişmeyen akan sular temiz kabul edilmiştir. İçine necâset düşmüş durgun suların temizlenebilmesi için de genel kıstaslar belirlenmiş, fıkıh ekolleri içinde konuyu azlık/çokluk çerçevesinde değerlendirenler olduğu gibi zâhirî özelliklere göre değerlendirenler de olmuştur. Detaylara girilmeksizin suların tekrar kullanılabilmesi hususunda sadece konumuzla ilgili bilgilere yer verilecektir. Suların temizlenebilmesi için belirlenen temel yöntemler de şu şekildedir:

Birinci Yöntem: Suyun azaltılması veya tamamen boşaltılması. Bu görüşe göre herhangi bir şekilde necis olan suyun, temizlendiği kanaati oluşana kadar azaltılması esas benimsenmiştir. Bunun için bir miktar belirleyenler olduğu gibi konuyu suyun azlık veya çokluğuna göre değerlendirenler de olmuştur. Azaltmanın yanında suyun necâsetine neden olan maddenin izâle edilmesi, suyun renk, tat ve kokusunun düzelmesi ve belirli bir miktarda

³⁶ Buceyremî, *Tuhfetü'l-habib*, c. I, s. 108.

³⁷ Hicâvî, *Zadı'l-müstankı'*, s.35.

³⁸ Mâverdî, *el-Hâvî*, c. V, s. 334.

³⁹ Bu konunun istihâle ile ilgili olmadığı düşüncesi ilk etapta zihne gelebilir. Hakikatte de necis suların istihlâk vb. bir konu ile ilgisi de bulunmaktadır. Ancak suya karışarak 'ayn'ına nüfûz etmiş maddelerin tespiti ve ayrıştırılması da yapısal bir etkileşme olduğu için bu konu tarafımızdan değerlendirilmiştir. İstihâle ile istihlâk arasında geçişli ortak konular bulunabilmektedir. Bu itibarla her iki başlık altında da incelenebilecek konunun burada zikredilmesi uygun görülmüştür.

olması gerektiği de genel olarak kabul edilmiştir. Bu miktarın en az iki kulle (yaklaşık 206 lt) olması gerektiğini belirtenler olduğu gibi daha fazla olmasını gerekli görenler de bulunmaktadır.⁴⁰ Verilen ölçülerde temel belirleyici faktörün fakihin esas aldığı rivayetler ile bulunduğu çevrede hâkim olan örf ve kabul edilen gelenek olduğu söylenebilir.

İkinci Yöntem: Necâset bulunan suyun çoğaltılması. Yukarıda belirtilen ilâve şartların yanında herhangi bir şekilde necâset bulaşan suyun tadı, rengi ve kokusu değişinceye kadar temiz su ilâve edilerek temizlenebileceği de kabul edilmiştir.⁴¹

Üçüncü Yöntem: Tabîî yöntemlerle temizlenmesi. Zaman içinde güneş ışınları ve rüzgârın etkisiyle veya toprak, kireç, sirke gibi dışarıdan bazı maddelerin katılmasıyla suyun temizliğinin temin edilebileceği de belirtilmiştir.⁴²

Hayatın temel gereksinimlerinden olan temiz suyun kullanılma şartlarını ortaya koyan fakihlerin naslara bağlı kalarak bireysel ve sosyal tecrübelerden hareketle çözüm üretme amacına mâtuf yöntemleri önerdikleri anlaşılmaktadır. Çözüm önerilerinin şekillenmesinde ilgili rivayetler ile birlikte fakihin yaşadığı toplumun kabulleri ve tecrübeleri etkili olmuştur. Bunun yanında suyun temininde yaşanan zorluklar, suya bulaşan necâsetin miktarı ve mâhiyeti de ortaya konulan çözüm önerilerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Fakihler uygulanabilir yöntemleri sunma yönünde temel referans metinlerini dikkate alarak mümkün olabilen en yüksek gayreti göstermişlerdir. Sağlıklı yaşam için aranan temizlik şartının ibadetlerin yerine getirilebilmesi için de gerekli olduğu göz önünde bulundurularak suların temizliği için âzami gayret gösterilmiş ve mümkün olan bütün durumlar göz önüne alınarak çözüm önerileri geliştirilmiştir. Netice itibariyle anakronik bir duruma düşülmeksizin ortaya konulan çözüm önerilerinin nas, zaman, mekân ve kişisel deneyimlerle örülü olduğu hakikati gözden kaçırılmadan gözden geçirilmesi ve yeni değerlendirmeye tabi tutulması uygun olacaktır. Ev sularının elde edilebilmesi için gelişmiş laboratuvar imkânlarından yararlanılarak istihâle boyutunun değerlendirilmesi artık bir gereklilik hâlini almıştır.⁴³

⁴⁰ Serahsî, *el-Mebsût* c. I, s. 58; Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 77; Hattâb, *Mevâhibü'l-celil*, c. I, s. 83; Haraşî, *Şerhü Muhtasari'l-Hâلیل*, c. I, s. 79; Nevevî, *Ravzatu't-tâlibin*, c. I, s. 26; İbn Müflih, *el-Mübdi' fi şerhu'l-mukni'*, c. I, s. 40.

⁴¹ Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 339; Nevevî, *el-Mecmu'*, c. I, s. 148; İbn Müflih, *el-Mübdi' fi şerhi'l-mukni'*, c. I, s. 29; İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. I, s. 27-28.

⁴² Mâverdî, *a.g.e.*, c. I, s. 339-340; İbn Kudâme, *a.g.e.*, c. I, s. 27-28.

⁴³ Klasik fıkıh metinlerinde yer alan necis suların temizlenmesi yöntemi zikredildi. Asıl konumuz olmadığı için modern arıtma yöntemlerine yer verilmedi. Bu konu ile ilgilenenler içinde şu bilgiler verilebilir: İçme suyu tasfiyesi aşağıdaki amaçlardan

2. Hayvan Derilerinin Tabaklanarak İstihâleye Uğraması

Tabaklama, deri üzerindeki rutubet, kan gibi her türlü necis maddenin izâle edilmesi işlemidir.⁴⁴ Derilerin tabaklanma sûretiyle kullanılabilir bir hâle getirilme işlemi kadim dönemlerden itibaren başvurulmuş bir yöntemdir. Sahâbîler de tabaklanmasıyla ilgili problemleri Hz. Peygamber'e (s.a.s.) sormuş ve gerekli bilgileri öğrenmişlerdir. Eti yenilebilir hayvanların normal kesim sonucunda elde edilen derilerinin tabaklanma öncesinde ve sonrasında kullanımının helâl olduğu hususunda fukahânın ittifakı bulunmaktadır. Eti yenilebilir hayvanlardan ölü olanlarının (meyte) tabaklanmış derileri hususunda ise ihtilâf etmişlerdir. Hanefî⁴⁵ ve Şâfiî⁴⁶ fakihler tabaklanma işleminden geçirilen derilerin tâhir vasfını kazanacağını belirtirken, Mâlikî fakihlerin büyük çoğunluğu ise tabaklanan ölü hayvan derilerinin zâhirinin tâhir, bâtınının ise necis olduğunu, çünkü yüzeyin temizlenmesiyle ölü hayvan derisinin "ayn"ının necâset durumunun ortadan kalkmadığını, hadiste geçen '*deri tabaklandığı vakit temiz olur*'⁴⁷

biri veya birkaçı için yapılır: Su sıcaklığının düşürülmesi veya yükseltilmesi, renk, bulanıklık, tat ve koku giderimi, mikroorganizma giderimi, demir ve mangan giderimi, amonyum(NH₄ +) giderimi, oksijen konsantrasyonunun yükseltilmesi, suya bazen CO₂ verilmesi, bazen giderimi, hidrojen sülfür (H₂S), metan (CH₄) gibi gazların sudan uzaklaştırılması yani gaz transferi, asitlerden temizleme, su sertliğinin düşürülmesi, korozif özelliğin giderilmesi, tuzluluğun giderimi, zararlı kimyasal maddelerin giderimi.

İçme suyu tasfiyesinde yukarıdaki amaçlara ulaşmak için çeşitli temel işlemler yapılır: Gaz transferi veya havalandırma: Suyu oksijen veya CO₂ kazandırmak veya CO₂, H₂S, CH₄ gazları sudan uzaklaştırmak için kullanılır. Izgaradan geçirme: Yüzücü ve iri maddeleri tutmak için uygulanır. Mikroeleklerden geçirme: Süspansiyon hâlindeki maddeleri veya algleri tutmak için kullanılır. Biriktirme: Su kalitesini iyileştirmek, konsantrasyondaki salınımları dengelemek için kullanılır. Çöktürme: Çökebilen katıları gidermek için yapılır. Yüzdürme: Yağları ve sudan hafif yüzücü maddeleri sudan ayırmak için uygulanır. Suyun pH"sını ayarlama: Suyu asit veya baz ilâve edilerek suyun pH"sının istenilen değere getirilmesi için yapılır. Hızlı karıştırma ve yumaklaştırma: Alüminyum ve demir tuzları gibi yumaklaştırıcı maddeleri ham suya ilâve etmek sûretiyle çökemeyen kolloidal maddeleri, çökebilen yumaklar hâline getirerek sudan ayırmak amacıyla yapılır. Filtrasyon Suyu: Daneli malzeme ile teşkil edilmiş filtrelerden geçirmek sûretiyle sudaki kolloid ve süspansiyon maddelerin tutulması sağlanır. Kimyasal stabilizasyon: İstenmeyen maddelerin zararsız hâle getirilmesi işlemidir. Adsorpsiyon Aktif karbon gibi maddelerle sudaki koku ve tat veren maddelerin tutulması için yapılır. İyon değiştirme Suyun iyon değiştiricilerden geçirilmesi sûretiyle istenmeyen iyonların bir başka iyonla yer değiştirilmesi işlemidir. (Ayrıntılı bilgi için Bkz: <http://cevre.beun.edu.tr/dersnotu/icmesulari/icme-sularinin-aritilmasi.pdf>)

⁴⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifat*, s. 103; Kal'acı, *Mu'cemü Lügati'l-fukahâ*, s.206.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, c. I, s. 202.

⁴⁶ Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 58.

⁴⁷ Konuyla ilgili olarak İbn Abbâs'tan rivayet edilen hadis şu şekildedir: Meymûne'nin

ifadesinin de zâhir ile ilgili olduğunu belirterek, bu şekilde işlem yapılan derilerin sadece kuru maddelerin saklanmasıyla kullanılabileceğini, su vb. sıvı maddeler için kullanılamayacağını belirtmişlerdir. Bu değerlendirmeyi yaparken nezâfet (النظافة) ile tahâret (الطهارة) lafızlarının birbirinden farklı olduğunu her lafzın aynı anlamı ifade etmeyeceğini öne sürmüşlerdir.⁴⁸ İmam Ahmed b. Hanbel'den nakledilen en sahih görüşe göre ise necis olan deriler tabaklanma ile tâhir olamaz.⁴⁹ Fakihlerin büyük çoğunluğu domuzun, Şâfiîler ilâve olarak köpek derilerinin genel tabaklanmadan istisna olduğunu belirtirken, Hanefî fakihlerden Ebû Yûsuf ise domuz dâhil bütün derilerin tabaklanarak tâhir olacağını belirtmiştir.⁵⁰ Makalemiz konunun istihâlâ boyutu ile ilgili olduğu için detaylara girilmemiştir. Konunun değerlendirme esaslarının başında derilerin aynının veya vasfının necisliği durumu gelmektedir. Derilerin değişmeyecek şekilde necâset vasfını taşıdığını belirtenler tabaklanma ile de temizlenemeyeceğini, vasıf itibariyle necis olduğunu söyleyenler ise tabaklanma neticesinde tâhir olacağını belirtmişlerdir. Tabaklanmanın mâhiyeti değiştireceğini belirtenler domuz, köpek ve diğer bazı kaynaklarda fil derisi hariç bütün derilerin tabaklanarak tâhir olacağını belirtmişlerdir. Konu ile ilgili rivayetlerin bağlam ve senet zincirleri ile ilgili problemler, yaklaşım tarzlarının yöresel ve kişisel âmillerle ilişkili olması sonuçların da farklı olmasına neden olmuştur. Örneğin, ölü hayvan derilerinden istifade edilebileceğini belirten Hanefî fakihlerden Tahâvî'ye (v.321/933) göre bu görüşü destekleyen rivayetler tevâtür derecesine ulaşmıştır. İstifade edilemeyeceğini belirtenlerden Şevkânî'ye göre ise (ö. 1250/1834) “*Murdar/kendiliğinden ölmüş hayvanın ne derisinden ne de sinirlerinden faydalanın*”⁵¹ hadisi, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) irthâline yakın bir zamanda rivayet edildiği için önceki bütün rivayetleri nesh etmiştir.⁵² Konuyla ilgili rivayetler ve tartışmalar için fıkıh kaynaklarının ilgili bablarına bakıldığı takdirde birçok farklı değerlendirmenin yapıldığı görülebilecektir. İlgili rivayetlerin kabul şartları ve yaklaşım tarzlarının erbabınca değerlendirmeye tâbi tutulmasının uygun olacağı durumu da gözden irak tutulmadan taabbudîlik vasfı taşımayan bu konuyla ilgili tecrübî

âzatlı cariyesine bir koyun tasadduk edilmiş, koyun da ölmüştü. Rasûlullah (s.a.s.) onun yanından geçerken, ‘*bu hayvanın derisini alsanız da tabaklayıp ondan faydalarsaydınız ya!*’ buyurmuştu. Hazır bulunanlar, ‘o ölüdür’ deyince de ‘*onun ancak yenmesi haramdır*’ buyurmuştu. Bunun yanında ‘*deri tabaklandığı vakit temiz olur*’ (Müslim, “Hayız”, 105 (H. No: 812); Tirmizî, “Libas”, 7 (H. No: 1728); Nesâî, “”, 4 (H. No: 4246)

⁴⁸ Abderî, *et-Tâc ve 'l-iklil li muhtasari Hâil*, c. I, s. 146.

⁴⁹ Necdî, *Hâşiyetü ravzi 'l-mürbi' şerhu zâdi 'l-müstenki'*, c. I, s. 109.

⁵⁰ Bkz., Serahsî, *el-Mebsût*, c. I, s. 202; Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 202.

⁵¹ Ebû Dâvûd, “Libas”, 39 (H.No:4128); İbn Mâce, “Libas”, 26 (H.No:3613).

⁵² Şevkânî, *Neylü 'l-evtâr*, c. I, s. 84.

ve ilmî verilerden istifade edilerek ortak bir kabulün tespiti yönünde çabaların artırılması uygun olacaktır.

3. İçkinin İstihâleye Uğraması

Sirkeye dönüşen içki fıkıh kaynaklarında istihâle için zikredilen örneklerin başında gelmektedir. Birçok rivayette bu örnek zikredildiği için konu ile ilgili etraflıca değerlendirmeler yapılmış, dönüşümün nasıl olduğu, hangi şartlarda gerçekleşen dönüşümün kabul edilebileceği, söz konusu maddenin tâhir vasfını nasıl kazandığı ile ilgili olarak geniş bir müktebat oluşmuştur. Fıkıh ekollerinin geliştiği yörenin kabulleri ve istinbat metotlarına muvâfik olarak konunun detaylandırıldığı ve bunun üzerine genel hükümlerin inşâ edildiği görülmektedir. Genel hatlarıyla, içkinin kendiliğinden veya bir şey ilâve edilmek sûretiyle sirkeye dönüştürülmesi şeklinde iki genel başlık oluşturulmuştur.

a-Herhangi bir şey ilâve edilmeden içkinin kendiliğinden sirkeye dönüşmesi hâlinde tâhir olacağı, necislik durumunun ortadan kalkacağı hususunda fakihler ittifak etmişlerdir.⁵³ istihâleyi esastan kabul etmeyen fakihler de konuyla ilgili rivayetleri esas alarak bunu diğer örneklerden ayırmışlardır.

Sirkeye dönüşen içki örneği istihâle için verilebilecek en iyi örnek olarak önümüzde durmakta ve bütün fakihlerin bir şekilde bunu kabul etmiş olmaları konu ile ilgili farklı ufukların aydınlanmasına vesile olmaktadır. Konuyla ilgili deliller incelendiği takdirde öncelikli olarak rivayetler esas alınmakla birlikte kıyas ve diğer şer’î delillere de başvurulduğu görülmektedir. Konunun esasını oluşturması bakımından ilgili deliller detaylandırılmadan zikredilecektir: 1- “*Sirke ne güzel katıktır.*”⁵⁴ Bu anlamda rivayet edilen diğer hadis de şu şekildedir: “Bir gün Resûlullah (s.a.s.) Âişe validemize: *Öğle yemeği için bir şey var mı?* diye sordu. Âişe (r.a.): Yanımızda ekmek, kuru hurma ve sirke var, dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.): *Sirke ne güzel katıktır. Allah’ım sirkeyi bereketlendir. Çünkü sirke benden önceki peygamberlerin katığı idi. İçinde sirke bulunan bir ev fakirleşmez,* buyurdu.”⁵⁵ Bu anlamda rivayet edilen bütün hadislerde Hz. Peygamberin (s.a.s.) mutlak olarak bütün sirkeleri övdüğü için her türünün helâl olacağı belirtilmiştir. 2-Ümmü Seleme’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber

⁵³ Bkz. Kâsânî, *Bedâi’*, c. V, s. 113; Nevevî, *el-Mecmu’*, c. II, s. 575; İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. IX, s. 173 .

⁵⁴ Müslim, “Eşribe”, 168 (H.No:5354); Tirmizî, “Et’ime”, 35 (H.No:1839); Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 39 (H.No: 3821).

⁵⁵ İbn Mâce, “Et’ime”, 33 (H.No: 3318). Benzer rivayetler için bkz. Dârimî, “Et’ime”, 18 (H.No: 2080); İbn Hanbel, c. III, s. 371 (H.No:15048); Beyhakî, *es-Sünenü’l Kübrâ*, c. VII, s. 439 (H.No: 14989).

(s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*tabaklama ölü hayvan derisini helâl kaldığı gibi sirke(leşme) de içkiyi helâl kılmaktadır.*”⁵⁶ 3-İçkinin haram kılınmasının temel nedeni sar hoş etme vasfıdır. Farklı bir necâset durumu olmadan bu vasıf zâil olunca; necis olan su uzun bir süre bekleyerek tekrar eski vasfını kazandığı gibi bu içki de yeni bir vasıf kazanarak tâhir olur.⁵⁷ 4-Üzüm suyu genellikle tahammürden sonra sirkeye dönüşür. Tâhir olduğu kabul edilmediği takdirde icmâ ile helâl olduğu bilinen sirke kullanılamayacaktır.⁵⁸ 5-İçkinin haram ve necis olmasının illeti sarhoşluk vasfıdır. Bu vasıf ortadan kalktığı takdirde haramlık ve necislik durumu da kalkar. Çünkü ikisi arasında deverân ilişkisi vardır.⁵⁹

b-İçkinin bir işleminden geçirilerek sirkeleş(tiril)mesi: Fıkıh kaynaklarında içkinin içerisine tuz, sirke, soğan vb. şeylerin ilâve edilmesi ile veya gölgeden güneşe alınması, güneşten gölgeye alınması gibi fizikî şartları değiştirilerek sirkeleştirilmesinden bahsedilmektedir. Bu şekilde sirkeleşen içkinin tâhir vasfını kazanıp kazanamayacağı ile ilgili olarak farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Hanefî fakihler iki durum arasında herhangi bir fark gözetilmeksizin içkiden dönüşen sirkenin helâl vasfı kazanacağını belirtmişlerdir. Mâlikî fakihler de genel olarak sirkeleşen içkinin tâhir ve helâl olduğu hususunda Hanefî fakihlerle aynı kanaatte olmakla birlikte bu sirkenin içilip içilemeyeceği hususunda farklı düşünmüşlerdir.⁶⁰ Onlardan bir kısmında içkinin satın alınmaması için sirkeleştirilmemesi gerektiği yönünde eğilim oluşmuştur. Bu şekilde içkinin satın alınarak günah işlenmesinin önüne geçmek için bu içtihatla buldukları anlaşılmaktadır. Onlar sirkede bir problem görmemiş ancak içkiye bulaşmamak, satın alınarak bir masiyet işlenmemesi için sedd-i zerai babında bir içtihatla bulunmuşlardır. Açık bir şekilde dönüşen sirkenin helâl ve tâhir vasfı kazandığını belirterek de Hanefî fakihlerle aynı noktada bir araya gelmişlerdir.⁶¹

Şâfiî⁶² ve Hanbelî fakihler⁶³ ise bu şekilde dönüşen sirkenin helâl ve tâhir vasfını kazanamayacağını; rivayetlerde sadece kendiliğinden sirkeleşen içkiden bahsedildiğini belirtmişlerdir. Diğer şekillerin helâl ve tâhir vasfı kazanmasında etkili olamayacağını, hatta Hz. Peygamberin, elinde bulunan içkiyi sirkeleştirmek isteyenlere bile müsaade etmediğine dair

⁵⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l Kübrâ*, c. VI, s. 61 (H.No: 11379).

⁵⁷ İbn Kudâme, *el-Kâfî fi fihî'l-İmam Ahmed*, c. I, s. 158; Necdî, *Hâşiyetü ravzi'l-mürbî*, c. I, s. 351.

⁵⁸ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, c. I, s. 248; Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc* c. I, s. 303.

⁵⁹ Hıraşî, *Şerhu Muhtasarı Hâil*, c. I, s. 88.

⁶⁰ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, c. XVIII, s. 619; Haraşî, *a.g.e.*, c. I, s. 88.

⁶¹ Bkz. İbn Rüşd, *el-Mukaddimât ve'l-mümehhidât*, c. I, s. 443.

⁶² Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, c. IV, s. 72.

⁶³ Şinkitî, *Şerhu zâdi'l-müstenki'*, c. I, s. 361.

delilleri esas almışlardır. Enes b. Mâlik’den rivayet edildiğine göre; Ebû Talha Hz. Peygamber’e (s.a.s.) (bir miktar) şaraba vâris olan yetimlerin elinde bulunan içkiyi sormuş, Hz. Peygamber de “*Onu dök*” buyurmuştur. Ebû Talha: Onu sirke de yapmayayım mı? diye sorunca (Hz. Peygamber): “*Hayır!*” cevabını vermiştir.⁶⁴ Buna ilâve olarak, içkinin haram ve necis olduğunu, içine atılan maddenin de bu vasfı kazanacağı için tâhir ve helâl dönüştürmede etkisinin olamayacağını belirtmişlerdir. Bir işlemde geçirildikten sonra sirkeleşen içkinin haram oluşunu mûrisini öldüren kişinin mirastan mahrum bırakılmasına da kıyaslamışlardır. Vaktinden önce miras almak için acele eden kişi mahrum bırakıldığı gibi kendiliğinden sirkeleşmesi beklenilmeden işlem yapılarak gerçekleştirilen sirkeleşmenin de tâhir olma vasfını kazandırmayacağı belirtilmiştir.⁶⁵

Günümüzde bilimin ulaştığı verilere göre tüm alkollü içkiler (bira, şarap, şampanya, vermut, rakı, kıymız vb.) ile endüstriyel amaçlı ürünler (biyoetanol, ispirto ve saflaştırılmış absölü alkol vb.) sirkenin kaynağı olabilir. Özellikle zengin aromatik profilleri sebebiyle meyve şarapları bu amaçla değerlendirilmektedir. Alkollü içkilerin sirkeye dönüştürülmesinin birçok yöntemi vardır. Metanol karbonilasyonu, asetaldehit oksidasyonu, etilen oksidasyonu, anaerobik fermantasyon uygulamaları gibi endüstriyel uygulamalar olduğu gibi aktif bir sirkeden mayalama yapılarak ev tipi üretim de yapılabilmektedir. Sirke, her türlü etil alkole sahip içkinin, sirke bakterilerinin havalı şartlarda oksidasyonu sonucu meydana gelir. Biyokimyasal süreçler sonucu etil alkol oksitlenerek asetik aside dönüşür ve etil alkolün sarhoş edici ve diğer olumsuz etkileri ortadan kalkar.⁶⁶

Fıkıh müktesebatımızda yer alan örnekler ve hassasiyetler göz önünde bulundurulduğu takdirde her birinin ulaşmak istediği temel hedefin helâl ve temiz gıda temin etmek olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Fakihler kendi şartlarında içkiden elde edilen sirkelerin helâl ve tâhir vasfı kazandığına dair görüş beyan ederken ileri derecede hassasiyet göstermişlerdir. Zikredilen maddelerin ilâve edilmesiyle sirkeleştirilmek istenen içkinin tâhir ve helâl olup olmaması hususunda her birini farklı sonuçlara ulaştıran değişik rivayetler, görüşlerinin esasını oluşturmuştur. Ancak şu husus ifade edilebilir ki konuyla ilgili rivayetler içkinin haram kılınma süreciyle ilgilidir. İçkinin sirkeye dönüştürülmemesi gerektiğini ifade eden rivayetlerin,

⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 3 (H.No:3675); Diğer bir rivayet de Müslim tarafından nakledilmektedir. Enes b. Mâlik’ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.)’e içkiden sirke yapılır mı? diye sorulmuş da: O da: “*Hayır*” diye cevap vermiştir. (Müslim, “Eşribe”, 11, H.No:5140)

⁶⁵ Şîrâzî, *el-Mühezzebe fi fıkhi'l-İmam eş-Şafîi*, c. I, s. 94.

⁶⁶ Adem Elgün, *Şarabın Sirkeye Dönüşümü*, 1. Helâl Kongresi: Gıda katkı maddeleri: Sorunlar ve çözüm yolları, Kongre Kitabı, s. 50-55.

haram kılınması sürecinde olabilecek istismarların önüne geçmeğe yönelik olduğu; sirkeleştirilebileceğini belirten rivayetlerin de haram kılındığı kesin bir şekilde öğrenilen içkiden bu şekilde yararlanılabileceğini ifade etmeye yönelik olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında bazı fakihler hadisler arasında zaman sıralaması yaparak tercihte bulunmuş, diğer bazıları da nehiy içerikli rivayetlerin sirke yapımına değil de içkinin bizâtihi kullanımına yönelik olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁷

Hadislerin vürûd tarihleri ve öncelik durumlarının tespitinin muğlak oluşu, mezheb hassasiyetleri göz önünde bulundurularak değerlendirildiği takdirde bütün Müslümanlar tarafından kabul edilebilecek kriterlerin tespiti hayli zor olacaktır. İstenilen anlamda bir sonucun ortaya çıkmasını temin edebilmek için artık çok ileri bir safhaya ulaşan, içerik analizlerinin de ötesinde, tat, lezzet ve sertlik derecelerinin tespit edilebildiği bilimsel yöntemlerden istifade etmek bütün anlayışların ulaşmak istediği sonuç ile gelişmeyecektir.

Kaldı ki fıkıh kaynaklarının bir kısmında içkinin içine balık, tuz vb. maddeler katılarak sirkeleşmenin gerçekleşeceği veya gölgeden güneşe, güneşten gölgeye götürülerek sirkeleşmenin sağlanabileceği şeklindeki yaklaşımlar⁶⁸ sorgulanmaktadır. Bu şekilde sirkeleşmenin mümkün olmadığını belirtenler olduğu gibi, sertlik ve dönüşme oranının iyice tespit edilemediğini belirtenler de vardır.⁶⁹

4. Necis Yağların İstihâleye Uğraması

Fıkıh kaynaklarında bu konu genellikle, necis yağların aydınlatma ve sabun imalâtında kullanılması ile ilintili olarak zikredilmektedir.

Aralarında Hanefî⁷⁰, Mâlikî⁷¹ ve Hanbelî⁷² fakihlerin bulunduğu Cumhura necis yağların aydınlatma amacıyla kullanılması câiz değildir.

Şâfiîlere göre ise mescit dışındaki mekânlarda aydınlatma vb. durumlar için necis veya müteneccis⁷³ fark etmeksizin bütün yağların kullanılması câiz ancak alış-verişi câiz değildir.⁷⁴ Domuz ve köpekten elde edilen

⁶⁷ Ensârî, *el-Lübâb fi'l-cem' beyne'l-kitâb ve's-sünne*, c. I, s. 77.

⁶⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, c. III, s. 8; c. XXIV, s. 22.

⁶⁹ Heyet, *İstihâle Örneklerinin Katkı Maddelerine Yönelik Değerlendirilmesi*, s.106.

⁷⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar ala'd-dürri'l-muhtar*, c. V, s. 73.

⁷¹ Dusûkî, *Hâşiyetü Dusûkî ala'ş-şerhi'l-kebîr*, c. I, s. 38.

⁷² Zerkeşî, *Şerhü'z-Zerkeşi*, c.VI, s. 704.

⁷³ Müteneccis: Özü itibariyle necis olmayıp, sonradan pisliğe bulaşmış olan şeydir ve bunların temizlenmesi mümkündür; pis olan elbise gibi. Necis: Özü itibariyle pis olup temizlenme imkânı bulunmayan pislik, sidik, dışkı, kan, laşe, domuz gibi. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 364.

⁷⁴ Nevevî, *el-Mecmu'*, c. IV, s. 448.

yağların necâsetinin ağır olmasından dolayı hiçbir şekilde kullanılmasına cevaz verilmezken mescitlerde ise zarûret hâlinde necis olan değil, diğer müteneccis yağların kullanılabileceğini belirtmişlerdir.⁷⁵

Cumhur, Resûlullah’dan (s.a.s.) rivayet edilen şu hadisi esas almıştır: “Allah ve Resûlü; içki, kendiliğinden ölmüş hayvan, domuz ve put satışını haram kılmıştır.” Bunun üzerine “Ey Allah’ın Resûlü: Gemilerin yağlanması, derilerin boyanması ve kandillerin aydınlatılmasında kullanılan ölü hayvanların iç yağları hakkında ne dersiniz? Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: “Hayır o haramdır. Allah Yahudileri kahretsin Allah onlara iç yağını haram kılmıştı da onu eritip satarak parasını yediler”⁷⁶ Şâfiî fakihler ise “Resûlullah’a içerisine fare düşen yağın durumu sorulunca, “aydınlatmada yararlanın ama yemeyin”⁷⁷ hadisini esas almışlardır. Hadiste müteneccis olan yağların kullanılabilceğinin açık bir şekilde anlaşıldığını, diğer necis yağların da buna kıyasen sınırlı bazı durumlarda kullanılabilceğini belirtmişlerdir. İmam Şâfiî’ye bu konuda cevaz verdiği hâlde satışına neden cevaz vermediği sorulunca, darda kalan kişilerin murdar hayvanların etinden ihtiyaç kadar yiyebildikleri hâlde satamadıkları gibi bu durumda da ihtiyaç olduğu için istifade edebileceklerini ancak satamayacaklarını belirttiği nakledilmiştir.⁷⁸

Necis yağların kullanımı ile ilgili fakihlerin genel yaklaşımı bu şekilde olmakla birlikte sonradan bir şeyin karışması ile necis olan (müteneccis) yağlarla ilgili görüşleri ise farklıdır. Hanefî⁷⁹ ve Mâlikî⁸⁰ fakihlere göre ölü hayvan yağları gibi bizâtihi necis yağların kullanılması haramdır. Sonradan bir şeyin karışması ile müteneccis olan yağların alış-verişi yapılamaz ancak aydınlatma vb. durumlarda kullanılabilir. Şâfiî fakihlerin hem necis hem de müteneccis yağların bazı maksatlarla kullanılabilceğini belirttikleri nakledilmmişti. Hanbelî fakihlerden nakledilen sahih görüş de bu şekildedir.⁸¹ Buna göre müteneccis yağların alış-veriş dışında zikredilen maksatlarla kullanılabilceği hususunda bir ittifak bulunduğu anlaşılmaktadır.

Necis yağların sabun imalâtında kullanılması ile ilgili olarak da Hanefî

⁷⁵ Ucaylî, *Fütühâtü’l-vehhâb bi tavzihi şerhi’l-menhec el-ma’ruf bi hâşiyeti’l-cemel*, c. II, s. 87.

⁷⁶ Buhârî, “Büyu”, 112 (H.No:2236); Tirmizî, “Büyu”, 61 (H.No: 1297).

⁷⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l Kübrâ*, c. IX, s. 586 (H.No: 20182).

⁷⁸ Mâverdî, *el-Hâvî*, c. XV, s. 160.

⁷⁹ Bkz. İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtar*, c. V, s. 73.

⁸⁰ Bkz. Dusûkî, *a.g.e.*

⁸¹ Buhârî, *Keşşâfü’l-kına*, c. III, s. 156.

fakihlerden İmam Muhammed,⁸² Mâlikî⁸³ ve Şâfiî⁸⁴ fakihler kullanılabileceğini, çünkü necis yağların sabuna dönüşmesiyle aslı özelliklerinin kaybolduğunu belirtmişlerdir. Hanefî mezhebinin müftâbih görüşü bu şekildedir. İbn Âbidîn de buna binaen, sabun kazanına düşen insan veya köpeğin bile sabuna dönüşmesi hâlinde hakikati değiştiği için kullanılabileceği kanaatinde-dir.⁸⁵ Şâfiî fakihler necis yağların bu şekilde kullanılabileceğini ancak istihâle ile ilgili genel anlayışlarına göre necis olma durumu devam ettiği için bu sabun ile yıkanan beden veya elbisenin tekrar su ile yıkanması gerektiğini belirtmişlerdir. Onlara göre ikinci yıkama sadece necâset durumunun kaldırılması içindir.⁸⁶ Mâlikî fakihler ise bizâtihi aynı necis olan yağları bu kapsamdan çıkararak sadece müteneccis olan yağların sabuna dönüştürülmesi hâlinde kullanılabileceğini ifade ederek, necis yağların kullanılmayacağı şeklinde bir sınırlandırma getirmişlerdir. Mâlikî fakihler de tıpkı Şâfiîler gibi müteneccis yağ ile yıkanan elbise ve bedenin tekrar temiz su ile durulanması gerektiğini ve muhataba sabunun müteneccis yağdan oluşturulduğunun bildirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁸⁷

5. Topraklaşma ve Tuzlaşma

Topraklaşma, ziraat biliminde kullanılan teknik bir terim olmamakla birlikte, dönüştürme yönüyle değerlendirildiğinde mineralizasyon kavramına karşılık gelmektedir. Mineralizasyon toprağa katılan bitkisel ya da hayvansal kökenli doku artıkları olan ve toprak organik maddesi olan yapıların ayrışması olayıdır. Bu süreç sonunda elementlerin bağlanmasıyla oluşan organik bileşikler, bitkiler tarafından besin maddesi olarak kullanılan ve besin zincirinin ilk hâli olan inorganik formlara dönüştürülürler. Toprak mineralizasyonu olayı, toprak canlıları ve özellikle mikroorganizmaları sayesinde olmaktadır. Toprağa katılan tüm organik yapılar hızlı bir süreçten geçtikten sonra mineralizasyona uğrar ve topraklaşırlar. Böylece toprağa katılan tüm organik yapılar hızlı ya da yavaş inorganik formlara dönüşürler. İnorganik formlar besin zincirinin ilk halkası olan bitkilerin besinlerini oluştururlar. Bitkiler topraklaşmış ve inorganik forma dönüştürülmüş maddelerin ilk kullanıcıları olmaktadır.⁸⁸ Toprağa düşen ölü hayvanlar veya

⁸² İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar*, c. I, s. 316.

⁸³ İbn Abdilber, *el-Kâfi*, c. I, s. 440.

⁸⁴ Nevevî, *el-Mecmu'*, c. IV, s. 448.

⁸⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar*, c. I, s. 316.

⁸⁶ Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, c. II, s. 385.

⁸⁷ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-devâni*, c. I, s. 389; Abid Kevkeb, *Fikhü'l-ibâdât ale'l-mezhebi'l-mâlikî*, c. I, s. 44.

⁸⁸ Başyigit, *Topraklaşma*, 1. Ulusal Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi Gıda Katkı Maddeleri ve Çözüm Önerileri, s. 34-44.

necâset, mikroorganizmalar tarafından parçalanır. Parçalanma neticesinde oluşan gazlar uçurken geriye kalan inorganik maddeler tekrar bitkiler tarafından kullanılarak tabiattaki döngüsel düzen devam etmektedir.

Fıkıh kaynaklarında ayrıntılardan bahsedilmeden toprağa düşen ve kaybolan maddelerin tâhir olduğu bilgisi yer almaktadır. Topraklaşma ile ilgili fazla örneğin yer almaması, konuyla ilgili tereddüdün olmamasıyla ilintilidir. Zikredilen örnekler doğrudan topraklaşma şeklinde değil de üzerine düşen necis maddeler bağlamında zikredilmektedir.

İstihâle ile ilgili en sık ve çarpıcı örnekler tuz havuzuna düşen necâset veya hayvanlar üzerinden verilmektedir. Hemen hemen bütün fıkıh kaynaklarında bu örnekler yer almaktadır.

Hanefî fakihlerden İmam Muhammed'e göre domuz dâhil tuzluğa düşen her şey dönüşümden sonra tâhir vasfı kazanır. Çünkü bu durumda istihâle gerçekleşmiştir. Ona göre istihâle geçiren herşey başkalaştığı için vasfı da değişir. İmam Ebû Yûsuf ise 'ayn'ı necis olan bir şeyin hiçbir şekilde tâhir vasfı kazanamayacağı görüşünü benimsemiştir. 'Ayn'ı necis olan bir maddenin bu özelliği kalıcıdır. Bu hususta verdiği çarpıcı örnek şu şekildedir. Yanan necâsetin külü bir kuyuya düştüğü takdirde bu su necis olur. Aynı şekilde tuzluğa düşüp tuza dönüşen necis bir madde de kullanılmaz. Çünkü bizâtihi 'ayn'ı necis olan bir şey tâhir olamaz.⁸⁹

Mâlikî fakihlere göre de istihâle geçiren necis bir maddenin hükmü değiştiği için vasfı da değişerek tâhir olur.⁹⁰ Tuza dönüşen necâset de tâhir olur. Şâfiî⁹¹ ve Hanbelî⁹² fakihlerin tercih edilen görüşüne göre ise 'ayn'ı necis olan bir madde veya hayvan tuza dönüşse bile vasfını kaybetmez. Necis olma durumu devam eder.

Fıkıh kaynaklarında yer alan tuzlaşma ile ilgili değerlendirmeler, istihâle ile ilgili yaklaşımlarına paralellik arz etmektedir. istihâle geçiren bir maddenin hükmünün de değişeceğini kabul edenler tuzlaşan bir hayvan veya necâsetin de tâhir vasfını kazanacağını; istihâleyi kabul etmekle birlikte değişim ve dönüşümün necis olma durumunu değiştirmeyeceğini belirtenler ise tuzlaşma neticesinde de vasıfta bir değişikliğin olmayacağını belirtmişlerdir.

Hakikatte tuz, kimyada, bir asitle bir bazın tepkimeye girmesi neticesinde meydana gelen madde olarak tanımlanır. Tuz, bazdaki artı yüklü iyonla

⁸⁹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, c. I, s. 200; Aynî, *el-Binâye şerhü'l-hidâye*, c. I, s. 733.

⁹⁰ Karâfî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. İdris, *ez-Zehira*, thk. Muhammed Hacci vd., c. IV, s. 119.

⁹¹ Cüveynî, Ebû'l-Meâli Abdülmelik b. Abdullah, *Nihâyetü'l-matlab fi dirâyeti'l-mezeheb*, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dib, c. II, s. 323.

⁹² Buhûfî, Mansur b. Yûnus b. Salâhuddin, *er-Ravzü'l-mürbi şerhu zâdi'l-müstenki*, s. 51.

asitteki eksi yüklü iyondan meydana gelir. Asitle baz arasındaki tepkime nötrleşme tepkimesi olup bu esnada tuz ve su ortaya çıkar.⁹³

Tuzlaşma konusunda verilen örneklerin faraziye olduğu varsayımı her zaman makbul bir gerekçe olmakla birlikte, yeni ortaya çıkan durumlara örneklik etmesi için günümüz şartlarında bir karşılığının olup olmadığı dikkatle incelenmelidir. Helâl gıda, istihâle, istihlâk vb. konularda örnek çalışmalar yapan bazı bilim insanları tartışmalı bir oturumda tuz havuzuna düşen hayvanların tuza dönüşeceği örneğinin kimya kurallarına göre uygun olmadığını belirtmişlerdir.⁹⁴ Yine tuzlaşma ile ilgili ortaya konulan bilimsel araştırmalarda, tuzların içinde değişmeden varlığını koruyan % 1-10 oranında yabancı maddenin bulunabileceği bilgisi yer almaktadır.⁹⁵ Bu verilerden hareketle tuzlaşan bir necâsetin tamamen dönüşeceği varsayımından hareket ederek domuz dâhil her şeyin tâhir vasfı kazandığını belirten görüş ile yanıp kül olma dâhil her ne şekilde olursa olsun ‘ayn’ı necis olan bir maddenin tâhir vasfı kazanamayacağını belirten görüşün de tekrar değerlendirilmesi gerektiği durumu ortaya çıkmaktadır.

6. Yakılmak Süretiyle Bazı Maddelerin İstihâleye Uğraması

Bir şeyin yanması denilince, oksijen ile etkileşerek alev, hararet ve ışık yayarak tükenmesi, kül olması, ateş veya sıcaklık tesiriyle farklı bir hâle gelmesi kastedilir. Kaynaklarda da bir maddenin yanmasından sonra geriye kalan kül ve ortaya çıkan buhar ile ilgili fikhî hükümlerden bahsedildiği için bu mânanın kastedildiği anlaşılmaktadır.

Necis bir maddenin yanma işleminden sonra tâhir olup olmayacağı ile ilgili olarak genel itibariyle iki görüşün ortaya konulduğu görülmektedir. Hanefîlerin müftâbih görüşü⁹⁶ ve Mâlikîlerin mu'temet olan görüşüne göre⁹⁷ tâhir olur.

Hanefî fakihlerden İmam Ebû Yûsuf⁹⁸, Mâlikîlerin diğer görüşü, Şâfiî fakihler⁹⁹ ve Hanbelîlerin mutemet görüşüne¹⁰⁰ göre necis maddeler yanma neticesinde tâhir olmadıkları gibi geriye kalan kül vb. artıklar da tâhir ol-

⁹³ Arif Altıntaş, *Asitler, Bazlar, Tuzlar*, s.37. http://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/1069/mod_resource/content/1/10.%20Asit-Baz-Tuz.pdf

⁹⁴ Heyet, *1. Ulusal Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi*, s.106.

⁹⁵ Heyet, *Tuzun Oluşumu*, C. XIII, Sy. 5, s. 3. http://www.maden.org.tr/resimler/9141aff1412dc76_ek.pdf

⁹⁶ Kâsânî, *Bedâi'*, I, 85; Tahtâvî, *Hâşiyetü'l-Tahtâvî ala merâki'l-felâh*, c. I, s. 161.

⁹⁷ Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-devânî*, c. II, s. 286.

⁹⁸ Kâsânî, *a.g.e.*, c. I, s. 85; İbn Mâze, *el-Muhitu'l-burhânî fi fihî'n-Nu'mânî*, c. I, s. 190

⁹⁹ Umrânî, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî*, I, 428; Nevevî, *el-Mecmu'*, II, 579

¹⁰⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. II, s. 72; Makdîsî, *eş-Şerhu'l-Kebir*, c. II, s. 299.

maz. İmam Şâfiî'nin kadim görüşüne göre ateş necâseti tâhir yapar. Cedit görüşüne göre ise yukarıda belirtilen şekilde necis 'ayn' külleşse bile temiz olamaz. Bunun için fıkıh kaynaklarında hammaddesi toprak olan çanak çömlek vb. toprakta pişen kapların imalât aşamasında tezek vb. necis maddeler ile karıştığı takdirde hiçbir şekilde tâhir olamayacağı belirtilmiştir. Mezhep imamlarından Kaffâl eş-Şâfi (v. 365/976) ateşte pişen necis maddelerin yüzeyi yıkandığı takdirde temiz olacağını belirtse de bu görüş mezhep içinde kabul görmemiştir.¹⁰¹

Yanma neticesinde istihâlenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususundaki ihtilâf, konunun esasında var olan tartışma ile paralellik arz etmektedir. Naslarda açık bir şekilde belirtilen hususların dışında istihâleyi kabul etmeyen fakihlerin aynı çizgiyi bu konuda da takip ettikleri görülmektedir. Kül olan veya yüksek derecedeki ısıya mâruz kalan yanıcı necis bir maddenin bileşenlerinden hiçbir eser kalmadığı hâlde "ayn"ın necis olduğu iddiası, yöntemde tutarlılık ve bütünlük anlayışının bir neticesidir. Hakikatte yanma değişim ve dönüşümün en üst zirvesidir. Yanma işlemine mâruz kalan yanıcı bir maddenin, geçirdiği kimyasal değişimden sonra eski hâlden bir eser kalmaz. Burada bir ayrışmadan ziyâde başkalaşma, aslı vasfını kaybetme ve külleşme söz konusudur. Kaldı ki yanmayı istihâle vâsıtası kabul etmeyen Şâfiî fakihlerin sahih görüşleri¹⁰² ile bazı Hanbelî fakihlerin¹⁰³ necis maddeden tevellüt eden buhar ve dumanın tâhir olduğunu belirtmeleri de hakikatte buna benzer istihâleyi bir şekilde kabul ettiklerine işaret etmektedir.

7. Kanın İstihâleye Uğraması

Kaynaklarda istihâle neticesinde kanın tâhir ve mükerrem bir şeye dönüşmesi ile necis bir şeye dönüşmesi arasında ikili ayırım yapılmıştır. Örneğin, kanın istihâle geçirek sütte dönüşmesi tâhir ve mükerrem kapsamında değerlendirilirken, irine dönüşmesi ise necis olarak değerlendirilmiştir.

Kan ve irinin necis oluşu ile istihâle sonucu oluştuğu belirtilen sütün temiz olduğu hususunda ittifak bulunmaktadır. Aynı şekilde kandan dönüştüğü kabul edilen miskin, tâhir olduğu hususunda da ittifak bulunmaktadır. Ancak birçok kaynakta kandan istihâle geçirek oluştuğu belirtilen meninin necis olup olmadığı hususunda ihtilâf bulunmaktadır. Fıkıh bahislerinin ilgili bölümlerinde meni, süt ve miskin istihâle geçirek oluştuğuna dair yaygın bir kabul bulunmaktadır. Bu örnekler istihâlenin değerlendiriliş

¹⁰¹ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, c. II, s. 323.

¹⁰² Umrânî, *el-Beyân*, c. I, s. 428.

¹⁰³ Minyâvî, *et-Tahrir şerhu'd-delil*, s.17.

şekli ile dönemin algıları ve yaklaşım tarzı hususunda somut bilgiler vermektedir.¹⁰⁴ Kanın istihâleye uğraması neticesinde oluştuğu belirtilen bu maddelerle ilgili yapılan araştırmalar şöyle özetlenebilir:

Misk âhusunun oluşumu ile ilgili araştırma yapan Tıbbî Biyokimya uzmanlarından bilim adamı Mehmet Aköz konu ile ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: “İslâm hukuku kaynaklarında istihâle (kimyasal değişim) kavramı anlatılırken misk âhusu kanının misk-i anbere dönüşmesi örneği verilir. Aslında kan misk-i anbere dönüşmemektedir. Çünkü kan tek bir madde değil, bir maddeler grubudur. Dolayısıyla başka bir maddeye dönüşemez. Kanın içindeki mikro besinler ve moleküller kullanılarak yeni bir madde sentezlenir. Nasıl kan içerisindeki bazı moleküller kullanılarak süt sentezlenmekteyse, diğer bazı moleküller kullanılarak da misk-i anber sentezlenmektedir. Tıpkı çimento, demir, tuğla vb. malzemeler kullanılarak bir bina yapıldığı gibi.”¹⁰⁵ Konunun devamında da şu ilâveleri yapmaktadır: “ ‘Misk âhusunun kanının miske dönüşmesi’ ifadesi istihâle kavramı anlatılırken örnek olarak verilmektedir... Bu olayı bilgilerimiz ışığında yakından incelediğimiz zaman, aslında bir değişim veya dönüşüm görmüyoruz. Bir değişimden ziyâde, yeni bir sentez, yeni bir madde oluşumu veya üretimi söz konusudur. Şöyle ki; öncelikle hayvanın özelleşmiş olan o dokusunun misk salgısını üretebilmesi için gerekli maddeler kendisine ulaşmalıdır. Bunun için gıdalarla selüloz, nişasta, protein, mineral ve vitamin gibi besin öğeleri ağızdan alınarak sindirim sisteminde parçalanmalı, bağırsaklardan emilerek karaciğere, oradan da kan ile ilgili doku veya organa ulaşmalıdır. Bu üretim sırasında gıdalarla alınan selülozun temelini oluşturan karbonhidrat molekülleri karbondioksit ve suya kadar yakarak enerji elde edilir. Açığa çıkan karbondioksit solunumla atılır. Elde edilen enerji metabolik faaliyetlerde, sentez olaylarında veya canlılık aktivitelerinde kullanılır. Bu olaylar sırasında birçok hormon, enzim, kofaktör vb. eşliğinde biyokimyasal reaksiyonlar gerçekleşir. Kimyasal reaksiyonların oluşabilmesi için ayrıca iklim, mevsim şartları, psişik şartlar da gerekmektedir ki salgı oluşsun. Misk adlı parfümün helâl veya câiz olarak addedilmesini “kan helâl değildir fakat helâl olmayan kan istihâleye uğrayarak helâl ve güzel hâle gelmiştir” şeklinde değerlendirmemek gerekir. Burada bir dönüşüm gerçekleşmemekte, bir sentez gerçekleşmektedir. Kanın kendisi bir madde değil, bir maddeler grubudur. Bir madde diğer bir maddeye dönüşmemekte, kan içindeki bir grup madde kullanılarak yeni bir madde üretilmektedir... Kanın misk-i anbere dönüşmesi yerine kandan misk-i an-

¹⁰⁴ Mâverdi, *el-Hâvî*, c. II, s. 252; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik*, c. I, s. 71; Gazâlî, *el-Vesit fi'l-mezheb*, c. I, s. 161; Nefrâvî, *el-Fevakihud' devani*, c. II, s. 286.

¹⁰⁵ Mehmet Aköz, *Kandan Misk-i Anber Oluşumu*, 1. Ulusal Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi, s. 48.

ber sentezlenmesi demek daha doğrudur. Ancak burada kastedilen kandan, yani dinen pis kabul edilen bir maddeden, misk-i anber gibi güzel ve temiz bir madde üretildiğidir. Yani özelliğın tamamen değıştiğı vurgulanmak istenmiştir."¹⁰⁶

Sütün oluşumu ile ilgili araştırma yapan Hamid Atiyye Muhammed de sütün birçok safhadan teşekkül eden oluşum sürecini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Makalesinde sütün temel iki oluşum süresinin olduğunu, birincisinde sütün yapısında yer alacak bazı maddelerin dolaşım sistemi yoluyla meme bezlerine getirilip hücrelere aktarımının gerçekleştiğini, ikincisinde ise metabolizma vâsıtasıyla diğeri süt bileşenlerinin meme bezleri vâsıtasıyla oluştuğunu belirtmektedir. Birinci aşamada hayvan tarafından alınan yiyeceklerin mekânîk, kimyevî ve mikrobik olarak parçalara ayrıldıktan sora uçucu yağ asitlerine dönüştüğünü, sindirim sistemi duvarı içinde dağılmış olan kılcal lenf damarları vâsıtasıyla, bu yağ asitlerinin bağırsaklardan emilerek önce lenf yoluna geçtiğini, daha sonra kan dolaşımına dâhil edilerek kan yoluyla meme bezlerine ulaştığını belirtmektedir. Buna ilâve olarak sütte yağ asitlerinin, proteinlerin, vitamin ve minerallerin oluşumunun mücevî bir süreçle gerçekleşmesi ile ilgili diğeri detaylı aşamaları verdikten sonra bir litre sütün içime hazır hâle gelmesi için gerekli olan protein, karbonhidrat vitamin ve hormonların aktarımının gerçekleşmesi için memelerden yaklaşık 500 lt kanın geçmesinin gerekli olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁷ Buradan kanın dönüşümünden veya istihâle geçirmesinden ziyâde bir taşıyıcı fonksiyonu gördüğü, sütün oluşumu için gerekli olan bazı protein ve yağların kandan alındığı diğeri birçok elementin de memeler vâsıtasıyla oluştuğı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Gelişmiş laboratuvar teknolojilerinden yararlanılarak istihâle geçirdiğı iddia edilen maddeler hususunda söz konusu olan derin ihtilâfların önüne geçilebilir. Yapılacak ayrıntılı içerik analizleri ile maddelerin yapısı ortaya konulacak ve temel referanslarda belirtilen ölçüler çerçevesinde değerlendirme yapılabilecektir. İstihâle konusunda fıkıh kaynaklarımızda çoğı yöresel ve kişisel tecrübeye dayalı içtihatlar referans gösterilerek farklı sonuçların ortaya konulması yerine fakih, hekim, kimyager, gıda mühendisi, fizikçi ve diğeri ilgili bilim adamlarının ortak çalışması ile bütün ümmet için referans olabilecek sonuçlar elde edilebilir. Bu konuda fıkıh müktebatımızı dikkate alarak örnek çalışmalar yapan, ilgili ilim adamlarında

¹⁰⁶ Aköz, *a.g.m.*, s. 48.

¹⁰⁷ Hamid Atiyye *İşârât-i 'icaziyye fi tekvini lebeni 'l-en'âm*, c. I, s. 17. <http://www.eajaz.org/index.php/Encyclopedias/Research-Scientific-Miracles-Encyclopedia/Medicine-and-Life-Sciences/75>

güzel ufukların belirmesine vesile olan, “Helâl ve Sağlıklı Gıda Platformu” nun çalışmalarının kurumsal hâle gelmesi için ilgililer tarafından desteklenmesi hayırlı çalışmalara vesile olacaktır.

İlk dönemlerden itibaren önemli fakihlerin özellikle tıp ve kimya ile ilgili konularda ehline sorulması gerektiğine işaret etmeleri de konunun bu şekilde değerlendirilmesinin daha isabetli olacağına işaret etmektedir. Örneğin, güneşte ısıtılan sular ile ilgili olarak İmam Şâfiî’den nakledilen görüş tıbbî boyutu bulunan konularda ilk dönem fakihlerinden bazılarının yaklaşımı ile ilgili olarak bilgi vermesi açısından önemlidir. Güneşte ısıtılan suyun kullanımının mekruh olup olmamasıyla ilgili olarak İmam Şâfiî şöyle görüş beyan etmektedir: “Ben güneşte ısınan suyu sadece tıbbî gerekçelerle mekruh görüyorum.”¹⁰⁸ Râfiî ve Nevevî de İmam Şâfiî’nin konuyla ilgili görüşünün güneşte ısınan suyu kullanmanın mekruh olmadığı yönünde olduğunu ancak tıp otoriteleri tarafından zararlı olduğu yönünde bir görüş geldiği takdirde görüşünü değiştireceği şeklinde yorumlamışlardır.¹⁰⁹ Konuyla ilgili olarak Kaffâl eş-Şâsi’nin şöyle bir görüşünün olduğu aktarılmıştır: “Tıp ehlinde iki âdil hekim güneşte ısınan suyun alaca hastalığına neden olmadığını belirtirse mekruh olmaz, ancak neden olduğunu belirtirse mekruh olur.”¹¹⁰ Konuyla ilgili örnekler artırılabilir.

İstihâle ile ilgili konularda ortaya konulan çözüm önerilerinden de anlaşıldığı gibi tıbbî veya kimyevî yönü bulunan konularda görüş beyan edilmeden önce ilgili uzmanların tespitleri gözden geçirildikten sonra fikhî boyutunun açıklanması isabetli olacaktır. Çünkü ifade edildiği gibi sınırlı imkânlardan istifade edilerek ulaşılan istihâle ile ilgili örneklerin önemli bir kısmının günümüz imkânlarıyla tekrar gözden geçirilmesi gerektiği hususu hâsıl olmuştur.

Hakikatte kadim fukahânın farz-ı muhal örneklerinden sarf-ı nazar edilip sadece ortaya koydukları genel kurallar bile uygun çözümü ortaya koymaya yeterli olacaktır. İmâmü’l-Haremeyn Cüveynî’nin (v. 478/1085) istihâle ile ilgili değerlendirmesi her zaman geçerliliğini muhafaza edecek niteliktedir. Ona göre: “istihâle vâsıtasıyla bir hâlden diğer bir hâle dönüşen bir maddeye istihâleden önceki hüküm verilmez.”¹¹¹ Önceki hâline itibar edilmez. Aynı şekilde İbn Âbidîn’in istihâleyi “maddenin bir hakikatten diğer bir hakikate dönüşmesi”¹¹² şeklinde tavsif etmesi de konuyu son derece isabetli bir şekilde değerlendirdiklerini gösterir niteliktedir. Ko-

¹⁰⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, c. I, s. 16.

¹⁰⁹ Râfiî, *Fethu ’l-azîz bi şerhi ’l-vecîz*, c. I, s. 135; Nevevî, *el-Mecmu’*, c. I, s. 87.

¹¹⁰ Umrânî, *el-Beyân*, c. I, s. 13. Aynı görüş Mâverdî tarafından da aktarılmıştır. Fakat bu görüşün zayıf olduğu belirtilmiştir. Bkz. Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 43.

¹¹¹ Cüveynî, *Nihâyetü ’l-matlab*, c. I, s. 148.

¹¹² İbn Âbidîn, *Reddü ’l-muhtar*, c. I, s. 316.

nyu izah bağlamında verdikleri doğrulanabilir örnekler ortaya koydukları genel kural ve kaidelere bir hâle getirmez. Fıkıhın, geleneği muhafaza ederek güncellenen bir mektep olduğu göz önünde bulundurulduğu takdirde yapılan ve yapılacak olan hassas çalışmalar bütün konularda olduğu gibi istihâle konusunda da en uygun çözüm önerisini ortaya koyabilecektir.

İstihâle, necis maddenin bir şekilde farklılaşarak farklı bir maddeye dönüşmesi anlamında kullanılmıştır. Fakihlerden bir kısmı naslarda açık bir şekilde ifade edilen sirke, tabaklanmış deri ve misk dışında necis bir maddenin istihâle ile tâhir olamayacağını belirtirken bazı Hanefî fakihler her şeyin tâhir olacağını belirtmişlerdir.

İstihâle konusu fıkıh kaynaklarında kapsamlı ve anlaşılır bir şekilde ele alınarak, yöresel kabuller ve fıkıh metinlerinin oluşturulduğu döneme muvâfik örnekler üzerine binâ edilmiştir. Bu örnekler ortaya konulduğu dönem itibarıyla uygun olmakla birlikte günümüz şartları göz önünde bulundurulduğu takdirde çoğunun tekrar değerlendirilmeye muhtaç olduğu görülmüştür. Özellikle İmam Muhammed'in domuzun tuz havuzuna düşükten sonra istihâle geçirerek tuzlaşması hâlinde tâhir olacağını belirtmesi bir varsayım olup taşlaşmaya uğradığı varsayımına dayandığı kuvvetle muhtemeldir. Tuza dönüşmediği hususunda bilim adamları tarafından kuvvetli itirazların bulunduğu bu örneğin günümüzde katkı maddelerinin önemli kaynaklarından olan domuz ve türevlerinin helâlligine medar gösterilmesi çok ciddi problemlere kapı arayabilecektir.

Günümüzde istihâleğe uğradığı belirtilen birçok maddenin domuz menseli olup olmadığı artık büyük oranda tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla domuz konusunun diğer bütün katkı maddelerinden ayrı olarak özel bir çalışma ekibi tarafından ele alınması, sivil kuruluşlar ve devlet birimleri tarafından oluşturulacak müstakil enstitü ve özel çalışma ekiplerinin temel konusu olması elzemdir.

Bunun dışında verilen diğer istihâle örneklerinin de laboratuvar sonuçlarıyla uyumlu olup olmadığının tespiti için detaylı, uzun vadeli, temkinli bir şekilde konuyla ilgili bütün ilim adamlarının katılacağı kurumsal araştırmaların yapılması gereklilik hâline gelmiştir.

Kaynakça

- Abderî, Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım, *et-Tâc ve'l-iklîl li muhtasari Hâilil*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- Altıntaş, Arif, *Asitler, Bazılar, Tuzlar*, Ankara Üniversitesi Yay. 2013.
- Babertî, Muhammed b. Ekmeluddin Ebû Abdullah er-Rûmî, *el-İnâye şer-hü'l-hidaye*, Darü'l-Fikr, ts, Beyrut ts.
- Battâl, Ahmed b. Süleyman b. Battal er-Rekbî, *en-Nazmü'l-müztez'ab*

- fi tefsiri Garibi elfâzi'l-mezheb*, thk. Mustafa Abdulhâfız Sâlim, el-Mektebetü't-Ticariyye, Mekke, 1988.
- Bekrî, Osman b. Muhammed Şata ed-Dimyati, *Îânetü't-tâlibîn alâ halli elfâzi fethi'l-müîn*, thk. Osman b. Muhammed Şata Dimiyatî, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- Buhûtî, Mansur b. Yûnus b. Salahuddin b. İdris, *er-Ravzü'l-mürbi'sherhu zâdi'l-müstenki'*, Darü'l-Müeyyed, Beyrut, ts.
- Büceyrimî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Tuhfetü'l-habib ala şerhi'l-hatib Hâşiyetü Büceyri ala'l-Hatib*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed ez-Zeyn eş-Şerif, *et-Ta'rifât*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Çeker, Orhan, "İstihâle", *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı IV*, DİB Yay. Afyonkarahisar, 2011.
- Dusûkî, Muhammed b. Ahmed b. Arefe, *Hâşiyetü's-dusûkî ala's-Şerhi'l-kebir*, Darü'l-Fikr, Beyrut, ts,
- Döndüren, Hamdi, "Kur'ân ve Sünnete Göre Helâl-Haram Gıdalar ve Kimyasal Değişim, (İstihâle ve Tegayyür)", VI. *İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhi Açısından Helâl Gıda Sempozyumu*, Bursa, 2009.
- Ebu Bekir b. Muhammed b. Haris Hüseyinî Takiyuddin eş-Şâfî, *Kıfayetü'l-ahyâr fi halli gâyeti'l-ihtisâr*, Darü'l-Hayr, Dimeşk, 1994.
- Ebu Ceyb, Sa'di, el-Kamûsu'l-Fikhî, Darü'l-Fikr, Dimeşk, 1988.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay. İst. 1998.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhü'l-münîr fi garibi'sherhi'l-kebir li'r-Râfî*, Darü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Vesît fi'l-mezheb*, thk. Ahmet Mahmud İbrâhim, Muhammed Tamir, Darü's-Selâm, Kahire, 1417.
- Hattab, Şemsuddin Ebu Abdullah b. Abdurrahman Ruaynî, *Mevâhibü'l-Celil li şerhi muhtasari Hâlil*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1992.
- Heytemî, Ahmet b. Muhammed b. Ali b. İbn Hacer, *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-minhâc*, el-Matbaatü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, Mısır, 1983.
- Haraşî, Muhammed b. Abdullah, *Şerhu Muhtasari Hâlil*, Darü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr*, Darü'l-fikr, Beyrut, 1992.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub Şemsuddin, *İ'lâmü'l-muvakkiin an Rabbi'l-Âlemin*, thk. Muhammed Abdusselam

- İbrâhim, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin b. Ahmed b. Muhammed, *el-Kâfi fî fikhi'l-İmam Ahmed*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- İbn Manzur, Cemalüddin Muhammed, *Lisânü'l-Arab, ta'lik: Tahkîku't-Türas*, Darü'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1993.
- İbn Müflih, Ebû İshak Burhânuddîn İbrâhim b. Muhammed, *el-Mübdî' fi şerhu'l-mukni'*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrâhim b. Muhammed, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, Beyrut.
- İbn Rüşd Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmet, *el-Mukaddimât ve'l-mümehidât*, thk. Muhammed Hacci, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- _____, el-Beyân ve't-tahsil, thk. Muhammed Hacci vd., Darü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmet b. Abdulhâlim el-Harrânî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbnü'l-Hümmam, Kemalüddin Muhammed b. Abdulvâhid, *Fethü'l-kadir*, Darü'l-Fikr, ts, byy.
- Kal'acî, Muhammed Ravvas, Hamid Sadik Kuneybî, *Mu'cemü'lügati'l-fukahâ*, Darü'n-Nefâis, Beyrut, 1988.
- Karâfi, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmet b. İdris, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Hacci vd. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.
- Kâsânî, Alauddin Ebu Bekr b. Mesut b. Ahmet, *Bedâiu's-Senâi' fi tertibi's-şerâi'*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- Makdisî, Şemsuddin Ebu'l-Ferec, Abdurrahman Ahmed b. Kudâme, *eş-Şerhü'l-kebîr*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî, Hecc li't-Tibaa, Mısır, 1995.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvî*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdulmevcud, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- Merdâvî, Alauddin Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman, *el-İnsaf fi mârifeti'r-râcih mine'l-hilâf*, Darü't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Münâvî, Zeynüddin Abdür-rauf Ali b. Zeynü'l-Âbidîn Haddâdî, *et-Tevkif ala mühimmatî't-taârîf*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1990.
- Münzir Mahmud b. Muhammed, *et-Tahrir şerhü'd-delil*, el-Mektebetü's-Şâmile, Mısır, 2011.
- Necdî, Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, *Hâşiyetü ravzi'l-mürbi' şerhu Zadi'l-müstenki'*, byy. 1397.
- Nefrâvî, Ahmet b. Ganim b. Sâlim b. Mihna Şehabüddin, *el-Fevâki-*

- hüd'devânî alâ risâleti İbn Ebi Zeyd el-Keyrevânî*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Ravzatu't-tâlibîn*, thk. Züheyr eş-Şaviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1991.
- Okur, Kâşif Hamdi, "İstihâle", *DİA*, EK-1.
- Râfîf, Abdulkarim b. Muhammed, *Fethu'l-aziz bi şerhi'l-veciz*, Darü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Remlî, Şemsuddin b. Ebi'l-Abbas Şihâbüddin, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed Şemsü'l-Eimme, *el-Mebsût*, Darü'l-Ma'rif, Beyrut, 1993.
- Sibeveyh, Amr b. Osman b. Kanber Ebu Beşir Harisî, *el-Kitab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1980.
- Şâfîf, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Darü'l-Mârif, Beyrut, 1990.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylü'l-evtâr*, thk. İsâmuddin Sebâbitî, Darü'l-Hadis, Mısır, 1993.
- Şeyhizâde, Abdurrahman b. Süleyman Damad Efendi, *Mecmeu'l-enhür fi şerhi Mülteka'l-ebhür*, Darü İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- Şinkîfî, Muhammed b. Muhammed Muhtar, *Şerhu zâdi'l-müstenki' fi ihtisari'l-mukni'*, Riyad, 2007.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatib, *Muğni'l-muhtâc*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- Tahtâvî, Ahmet b. Muhammed b. İsmail, *Hâşiyetü Tahtâvî ala merâki'l-felâh şerhu Nuri'l-îzah*, thk. Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Ucaylî, Süleyman b. Ömer b. Mansur el-Ma'ruf bi'l Cemel, *Fütühâ tü'l-Vehhâb bi tavzihi şerhi'l-menhec el-ma'ruf bi hâşiyeti'l-Cemel*, Darü'l-Fikr, Beyrut, ts.,
- Umrânî, Ebu Hüseyin Yahya b. Ebil-Hayr, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmam eş-Şâfîf*, thk. Kâsım Muhammed Nuri, Darü'l-Minhâc, Cidde, 2000.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak Hüseyinî, *Tacü'l-Arûs*, Darü'l-Hidaye, Beyrut, ts.
- Zerkeşî, Şemsuddin b. Muhammed b. Abdullah, *Şerhü'z-Zerkeşî*, Darü'l-Ubeykan, S. Arabistan, 1993.
- Zeylaî, Osman b. Ali b. Mihcen Fahrüddin, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, Mektebetü'l-Âmiriyye el-Kübrâ, Kahire, 1313.